Дмитро Бурба, Олександра Лохман

ЛЕКСИКА САНСКРИТСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

(12.11.2025, доповідь на міжнародній науковій конференції “Лексика східного походження в українській мові: теоретичні й прикладні аспекти відображення власних і загальних назв”**)**

Вступ

Як відомо, санскрит — давньоіндійська літературна мова, що належить до індійської групи індоєвропейських мов. Вчені Давньої Індії створили вражаючі за своєю повнотою граматичні трактати. Орфографія санскриту є фонетичною — у ній графеми відповідають фонемам, тобто в санскритському правописі реалізовано принцип “як вимовляється, так і пишеться” (і навпаки). Тому стандартна наукова транслітерація санскриту латиницею з діакритичними знаками є водночас фонетичною транскрипцією.

Наразі в Україні вживаються дві системи практичної транскрипції санскритських власних і загальних назв: адаптована російська (коли санскритські слова пишуть українською мовою так, ніби вони запозичені з російської мови) і сучасна українська транскрипція, запропонована Дмитром Бурбою після обговорення з мовознавцями, а також фахівцями з інших галузей науки та аматорами, яким доводиться вживати у своїх публікаціях запозичення із санскриту. Стаття Бурби “Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові” була опублікована 2018 року в першому номері журналу “Східний світ” Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ. При формулюванні правил відтворення санскритських слів засобами української мови автором ураховувалися фонетичний, морфологічний, історичний та розрізнювальний принципи, однак визначальними були санскритська й українська фонетика та український правопис. У другому номері журналу за 2020 рік з’явилася стаття цього ж автора “Практична українська транскрипція власних назв та термінів мови гінді: відмінності від транскрипції санскриту”. Система транскрипції Бурби значною мірою є продовженням основ української транскрипції санскриту, закладених “батьком української індології” — Павлом Ріттером. Крім цих двох систем транскрипції (адаптованої російської та послідовно української) на практиці можна зустріти застосування їх суміші.

Оскільки для засвоєння нового потрібен певний час, зрозуміло, що найчастіше в українських словниках та інших публікаціях можна побачити кальковану російську транскрипцію. Але описана Бурбою транскрипція вже вживається співробітниками Інституту сходознавства та деякими іншими фахівцями (наприклад, доцентом кафедри історії філософії Київського національного університету імені Тараса Шевченка Ганною Гнатовською). У розділі “Санскрит” сайту “Український індолог” працює конвертор, ввівши у віконечко якого санскритське слово, можна одразу отримати його українську транскрипцію. Зараз я не буду переказувати статтю [Бурба 2018] повністю, а зупинюся лише на головних моментах.

Екзотичні особливості фонетики санскриту

Перш за все, слід зауважити притаманність фонетиці санскриту певних особливостей, відсутніх в українській мові. Зокрема, у санскриті чітко розрізняються короткі й довгі голосні. Наприклад, коли в імені Васудева (vasudeva) перший звук [a] короткий, то це ім'я раджі, а коли довгий (vāsudeva) — то це ім'я його сина, Кришни. Один з учасників обговорення пропонував передавати довгі санскритські голосні подвоєнням відповідних літер. Хоча в СРСР така транскрипція застосовувалася для тамільської мови, ця ідея не видається доброю, оскільки в українській мові не прийнято передавати довгий голосний звук подвоєнням літери. Коли в радянських виданнях так стали друкувати фінські прізвища, люди, читаючи їх, сприймали дві літери на позначення голосних як ознаку двох складів, до прикладу: Ку-у-сі-нен (а не [ku:sinen]). Якщо передати, наприклад, у назві bhagavadgītā довгі голосні двома літерами, то читачі вимовлятимуть [бга-ґа-вад-ґі-і-та-а]. Ні в російській мові, ні в українській немає традиції подвоєння літер для передачі довгих голосних санскриту. Нерозрізнення в транскрипції довгих і коротких голосних іноді може призводити до неоднозначності, але тут, очевидно, нічого не вдієш, окрім як за потреби додавати в дужках чи в примітці до транскрибованого кирилицею слова точну транслітерацію латиницею з діакритичними знаками.

Така сама проблема може виникати через те, що крім зубних *д, т, н* у санскриті є ще відповідні церебральні приголосні. В українській транскрипції, як і в російській, вони не розрізняються.

Наступна відмінність фонетики санскриту від фонетики української мови — наявність складотворчих *ṛ, ḷ* — як у чеських словах prst, Plzeň. Чеською цілком можна писати ім'я індійського бога як Kršna. Проте в українській мові складотвочого [ṛ] немає, через що односкладове санскритське слово з ṛ, на кшталт *рч* (ṛc "гімн"), ніхто прочитати не зможе. Немає такого звука й у сучасних індійських мовах. У мові маратхі замість нього вимовлять склад [ru] (наприклад, [крушна]), а в записі мови гінді латиницею його передають буквосполученням *ri*, причому в підручниках зазначається, що тут латинська літера *i* читається як щось середнє між нашими [і] та [и]. Але в український мові найприродніше передавати санскритський складотворчий звук [ṛ] складом [ри]. Тобто ми пишемо "Кришна" (kṛṣṇa) [1]. Це близько до санскритської вимови й прийнятно для мови гінді. При обговоренні висловлювалася думка, що фонетично правильнішим було б написання "Киршна", але таке нововведення видається занадто радикальним.

Ще одна серйозна відмінність санскриту від української мови — придихові приголосні. На санскриті вони називаються *магапрана* (mahā-prāṇa досл. "багато повітря") і відрізняються від відповідних непридихових тим, що головний проривний елемент супроводжується тут слабким звуком на кшталт англійського *h* — глухим після глухого головного елемента й дзвінким після дзвінкого. Тобто придихові вимовляються так, як відповідні непридихові, але супроводжуються видихом. Кожний придиховий є одною фонемою, але в транскрипції до літери на позначення непридихового умовно додають ще одну літеру (тобто вони

позначаються диграфами; є навіть один триграф — *джг*). У російській транскрипції і до глухих, і до дзвінких додається літера *х*, бо в російській мові просто немає кращого відповідника. Але в нас є літера на позначення дзвінкого [$г_{укр}$], тому ми пишемо *дгарма* (а не *дхарма*), *бгакті* (а не *бхакті*). Так писали Іван Франко [Франко 1983, *476*], Леся Українка, Андрій Ковалівський (у примітках до перекладених Ріттером віршів Бгартригарі). Так надруковано у виданій 1988 року видавництвом "Дніпро" книжці "Панчатантра: П'ять кошиків житейської мудрості. Шукасаптаті: Сімдесят оповідок папуги" й у "Міфах давньої Індії" Степана Наливайка, виданих 1992 року. Тобто таке написання можна вважати традиційним для української мови, і воно майже не викликає заперечень. Але багато суперечок пов'язано із дзвінким придиховим звуком [$g^ɦ$]. Деякі автори (особливо ті фахівці, які здобували освіту в російських навчальних закладах) за звичкою передають його так, як пишуть російською: *гх*. Однак українські звуки [г] і [х] дуже погано сполучаються між собою (їх важко вимовити разом), і в українській мові буквосполучень *гх* або *хг* не зафіксовано. Щоб відтворити російську вимову, треба було б написати *тх*. Поте таке сполучення звуків, окрім того, що теж не властиве українській мові, ще й буде ближчим до глухого придихового звука [k^h], оскільки [х] є глухим звуком. З формальної точки зору передавати санскритський дзвінкий придиховий звук [$g^ɦ$] треба було б українськими літерами *тг*, проте таке буквосполучення абсолютно не властиве українській мові. Коли пересічна людина, яку не вчили вимовляти санскритські придихові звуки, — чи то дитина, яка читає індійські казки, чи радіодиктор, котрий зачитує прес-реліз Індійського центру, — стикається з буквосполученням *тг*, вона впадає в стан, схожий на ступор, не знаючи, як це прочитати, оскільки жодного слова з цим буквосполученням в українській мові немає[2]. Таким чином, для передачі санскритського звука [$g^ɦ$] залишається один варіант: писати просто українську літеру *г*. Прикметно, що саме так пише своє прізвище викладачка Києво-Могилянської академії Мрідула Гош. Пані Гош (яка вільно володіє українською мовою), зазначає: "Мені здавалося і здається, що саме українська літера *г* відповідає звуку, що транслітерується англійською як *gh*. Тому я завжди пишу *Гош*, відмовляюся писати *Гхош* українською. *Гхош* — російський варіант написання мого прізвища. *Ґгош* може бути невдалою транслітерацією, у якій відчувається вплив російської та англійської — спокуса використати дві літери: *ґ* та *г*". Пані Гош звертає увагу на те, що індійський звук, який у транслітерації латинкою передається диграфом *gh* — це не звуки [ґ] і [г], які вимовляються послідовно, а один звук. При вимові придихових звуків артикуляція звука й видих відбуватися одночасно. Тому, зважаючи на те, що поєднання *тг* не властиве українській мові, ми вважаємо, що використання *г* на позначення санскритського звука [$g^ɦ$] є найбільш прийнятним варіантом української транскрипції.

На жаль, подібно як нерозрізнення в українській практичній транскрипції церебральних і зубних приголосних, а також коротких і довгих голосних може призводити до появи омонімів, породжувати їх (хоча й із невеликою імовірністю) може й використання української літери *г* для позначення санскритського придихового звука [$g^ɦ$], оскільки в український транскрипції цією літерою передається також санскритський звук, який у транслітерації латинкою позначається літерою *h*, що в російській транскрипції передається літерою *х*.

Насправді в основах санскритських слів (а не в їхніх відмінкових закінченнях) зустріти глухий звук, подібний до нашого [х], можна хіба що в слові *дуккха* (duḥkha “страждання”), а також у ще кількох словах, що є рідковживаними. А той санскритський звук, який у транслітерації позначається латинською літерою *h*, є не глухим, а дзвінким. Видатний радянський лінгвіст (і, зокрема, санскритолог) Андрій Залізняк пояснював, що це дзвінкий звук, подібний до українського чи білоруського [г][3]. Навіть у підручнику, за яким вивчаються мову гінді в російських вишах, написано: “Приголосний звук h не має еквівалента в російській мові. При його артикуляції корінь язика зближується із задньою стінкою зіва, через що в порожнині горла (фаринксі) утворюється щілина, через яку із шумом проходить струмінь повітря, не стикаючись у порожнині горла з перешкодами. Тому цей приголосний за звучанням нагадує простий видих із невеликим шумом. Звук h близький за вимовою до [h] німецької і англійської мови, але ніколи не оглушується”[4]. Автори підручника, намагаючись зробити вжиту в ньому кириличну транслітерацію близькою до фонетичної транскрипції, були вимушені передавати санскритський звук [ɦ] латинською літерою *h* — бо в російській абетці немає прийнятного відповідника. Натомість в українській мові дзвінким глотковим (або фарингальним) фрикативом є [г]. Тому в українській практичній транскрипції санскритський звук [ɦ] треба передавати саме літерою *г*.

На нашу думку, справжня причина небажання багатьох передавати в українській транскрипції цей звук літерою *г* така сама, як і при небажанні писати прізвище американського письменника як *Гемінґвей*, а не *Хемінгуей*. Я маю на увазі звичку. Коли восени 2021 року в Києві встановили пам’ятник Могандасу Карамчанду Ґанді, на постаменті написали *Ма**х**атма* Ганді, а не *Маґатма*, бо звикли саме до російського написання.

І все ж транскрипція українською мовою санскритського звука [h] викликає багато суперечок у середовищі тих, хто користується санскритськими термінами. Річ у тім, що на початку слів, особливо в складах *ha* або *ho* (*hari, holī, haṃsa, hanumān*), сучасні індійці вимовляють звук [h] більш глухо, ніж коли він розташований у середині слова (*bahu, vivāha*), де звучить як дзвінкий фарингальний звук, прямим відповідником якого є український [г]. Через це дехто вважає, що доречніше в транскрипції цих і подібних слів використовувати *х* — сприймаючи, очевидно, “українське *ге*”, як алофон звука [g]. Проте в “Українському правописі” (§ 122, пункт 4) сказано, що в словах іншомовного походження “звук [h] передаємо переважно буквою *г*”, бо насправді алофоном українського [г] є звук, що позначається англійською літерою *h*.

Також висловлювалось незадоволення, зокрема, тим, що якщо писати українською мовою одне з імен бога як Гарі́ (а не Харі́), то це буде “наче якийсь Гаррі Потер”. Але не зрозуміло, чому літера *h* в латинській транскрипції імені індійського бога Hari нібито має передавитися в українській транскрипції іншою літерою, ніж та сама літера в англійському імені Harry. Індійські кришнаїти кажуть, що для відтворення російської вимови їхніх одновірців на початку мантри *Hare Kṛṣṇa* слід було б писати не літеру *h*, а буквосполучення *kh* (як, наприклад, в англійській транскрипції назви міста Kherson). Коли українські прибічники однієї з течій

кришнаїзму запитали в індійського вчителя, як краще писати — “Харе Кришна” чи “Гаре Кришна”, той відповів, що якщо є можливість писати українською мовою “Гаре Кришна”, то обов’язково треба писати саме так.

На підтримку використання *г* в українській транскрипції можна навести той факт, що в традиційному санскритському мовознавстві звук [ɦ] вважається дзвінким і не описується жодних умов, за яким він стає глухим або більш глухим. Немає згадок про глухість у вимові *h* на початку слів і в жодних підручниках санскриту — ані сучасних, ані більш давніх. Хай там як, прямого відповідника для звука, проміжного між [г] та [х], немає ні в українській, ні в російській мовах, і робити такі деталізовані винятки в транскрипції було б зайвим ускладненням як для широкої авдиторії можливих користувачів, так і для автоматизованої комп’ютерної програми.

Інша крайність, яку ми помітили на теренах Інтернету в публікаціях україномовних груп, присвячених Індії та її культурі: транскрибуючи *h* українською з вже транслітерованих латинкою санскритських слів, автори статей передають його як *г,* навіть коли він є частиною диграфа на позначення глухої придихової фонеми. І тоді замість, наприклад, слова *тіртха* (де *тх* — диграф на позначення глухого придихового звука [t^h]) пишуть *тіртга*, зважаючи на *h* в *tīrtha.* Тому ми ще раз наголошуємо на необхідності розрізняти окрему фонему *h*, яку ми пропонуємо в транслітерації подавати виключно як *г*, і придих *х* чи *г*, який є невід’ємною частиною глухих чи дзвінких придихових приголосних санскриту. У другому випадку глухість або дзвінкість придиху залежатиме від того, який звук стоїть перед ним — глухий чи дзвінкий. Тому ми пишемо, наприклад, *тірт**х**а*, але *Бгарата*.

Наступна особливість санскриту стосується не тільки фонетики, а й графіки. У санскриті звук [ш] може бути як твердим, так і м’яким, і для м’якого [ш’] (ś) у письмі деванаґарі є окрема літера. У російській мові *ш* читається твердо, наприклад, ім’я індійського бога російською звучить як [шыва], хоча в цьому слові немає літери *ы*. Однак в українській мові звукосполучення [ші] є звичним: *ш**і**сть, наш**і***. Тому Михайло Калинович (учень санскритолога Фрідріха Кнауера) писав (у 1928 році) *Шіва*. Гнат Хоткевич писав *Шіва*, перекладаючи “Шякунталу” (видану 1929 року). Та й у виданому в 1977 році Головною редакцією Української радянської енциклопедії “Словнику іншомовних слів” надруковано *Шіва*. Так само ім’я цього бога надруковане у вищезгаданих виданнях “Панчатантра” і “Міфи давньої Індії”.

Ті з росіян, кому хочеться все ж передати санскритський м’який [ш’], роблять це за допомогою літери *щ* (оскільки в російській мові вона читається як довгий м’який звук [шш’]). Таке написання в російській мові є доволі маргінальним, однак в Україні дехто намагається його калькувати, що неприпустимо, бо в українській мові ця літера читається як [шч]. На щастя, у нас є інша можливість передавати м’якість [ш’]. Українські шиплячі частково пом’якшуються в позиції перед *і, я, ю, є*. Тому цілком виправдано передавати сполучення санскритського м’якого [ш’] з [а], [у], [е] як *шя, шю, шє*. Хоча в коренях питомо українських слів таких буквосполучень

немає, вони можливі в практичній транскрипції. Так, скажімо, назва литовського міста пишеться українською як Шяуляй. Саме *шя* і *шю* писав в таких словах, як *шякті* (śakti), *Шякунтала* (śakuntalā), *Шянкара* (śankara), *Шюдрака* (śūdraka) Павло Ріттер. Так само писав *Шякунтала* Гнат Хоткевич [Антологія… 1961].

Частковий відхід від фонетичного принципу задля відповідності українському правопису

Павло Ріттер позначав (за допомогою м'якого знака) м'якість санскритського [ш'] і перед приголосними, але такі слова, як *Ішьвара* (īśvara), *шьрі* (śrī), *шьрадга* (śradhā), *шьмашяна* (śmaśāna), *Яшьода* (yaśodā) тощо з м'яким знаком після *ш* мають дуже незвичний для ока українців вигляд, тому Дмитро Бурба не наважився це рекомендувати. Він деякий час пробував писати *шь* перед йотованими: наприклад, у слові *вайшья*. Але, поспілкувавшись з літредакторами й коректорами, сказав, що лобом мура не проб'єш, і став писати в таких словах апостроф. Це, звісно, певний відхід від фонетичного принципу.

Ще один відхід від фонетичного принципу (прямо протилежний) пов'язаний з вимогою "Українського правопису" (§ 139) писати в словах іншомовного походження перед йотованими м'який знак після *д, т, с, л, н*. Насправді м'який знак мав би писатися лише після палатального ñ, наприклад, у слові *паньча* (pañca). Тобто заради узгодження з "Українським правописом" у запропонованій Бурбою транскрипції інколи не ставиться м'який знак там, де він мав би бути, і ставиться там, де йому бути не треба було б, наприклад: *вайш'я* замість *вайшья, тьяґа* ("відцурання") замість *т'яґа* (tyāga). Але проти цього майже ніхто не протестує (хоча б тому, що дуже мало хто знає, як правильно вимовляється те чи інше санскритське слово).

Порушення українського правопису

Проте в транскрипції Бурби є як мінімум два порушення "Українського правопису". Перше стосується вживання літери *ґ*. Згідно з параграфами 6 і 122 "Правопису" буква *ґ* передає на письмі задньоязиковий зімкнений приголосний у невеликій кількості українських та давно запозичених і зукраїнізованих слів і деяких топонімах України, а також може писатися в іншомовних прізвищах та іменах людей. Тому, наприклад, висловлювалося зауваження стосовно вживання двох літер *ґ* в назві перекладеної Дмитром Бурбою "Бгаґавадґіти". Однак вживання цієї літери, окрім того, що відповідає фонетичному принципу, має ще й смислорозрізнювальне значення. *Ґіта* (gītā) — це "пісня"; *гіта* (hita) — це "добро"; *дгіта* (dhītā) — це "дочка". Літерою *г* в запропонованій Бурбою транскрипції і так передаються два санскритські звуки: [ɦ] і [gʰ]. І ще ця літера входить до складу диграфів на позначення санскритських дзвінких придихових приголосних. Якщо передавати нею ще й звук [g], то вийде таке суцільне "ге-ге-ге", що буде майже неможливо здогадатися, яке санскритське слово було там насправді. Семіотична функція фонеми /ґ/ дозволяє не сплутати, наприклад, слово *ґата* (gata "той, хто пішов", "померлий") зі словом *гата* (ghaṭa "глечик" або hata "вдарений", "вбитий"). Тобто в українській транскрипції санскриту вживати літеру "ґе" дуже бажано.

Інакше, наприклад, у слові *гармагагана* (*gh*arma-*gāh*ana “гаряча ванна”) літерами *г* будуть передані три різні санскритські літери: gh, g, h! Це вже, мабуть, занадто…

Друге порушення “Українського правопису” транскрипцією Бурби — ігнорування так званого правила “дев’ятки”. Згідно з “Правописом” (§ 129.III.1), у загальних назвах іншомовного походження після приголосних *д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р* перед наступним приголосним (крім *й*) пишемо *и*. Натомість у запропонованій Бурбою практичній транскрипції *и* пишеться лише для позначенні складотворчих ṛ, ḷ та після твердого [ш], що має смислорозрізнювальне значення, наприклад: *каши* (kaṣi) — це “шкідливий”, а *каші* (kāśi) — це “сяйний”. Якщо ж дотримуватися правила “дев’ятки”, то розрізнювальний принцип буде порушено й запанує хаос. Що стосується фонетичного принципу, то хоча в підручниках мови гінді сказано, що голосний звук [i] вимовляється як щось середнє між нашими [і] та [и], у низці слів (особливо в тих, де цей звук довгий) виразно звучить [і]. Тому не зрозуміло, навіщо ці слова навмисно калічити. Висловлювалася думка, що нібито зі звуком [i] запозичені слова звучатимуть по-російськи. Але якщо слово *діти* не звучить по-російськи, то чому так має звучати санскритське слово *діпа* (dīpa) — “світильник”? Якщо не звучить по-російськи слово *тільки*, то чому так має звучати санскритське слово *тіка* (ṭīkā) — “коментар”? Якщо не звучить по-російськи слово *сіно*, то чому так має звучати санскритське слово *сіта* (sītā) — “борозна”? Якщо не звучить по-російськи слово *жінка*, то чому так має звучати санскритське слово *джіва* (jīva) — “душа”? Якщо не звучить по-російськи слово *чільний*, то чому так має звучати санскритське слово *чіра* (cīra) — “лахміття”? Якщо не звучить по-російськи слово *шість*, то чому так має звучати санскритське слово *шіва* (śiva) — “милостивий”? Якщо не звучить по-російськи слово *річка*, то чому так має звучати санскритське слово *ріті* (rīti) — “потік”? Можна зрозуміти китайців, які писали прізвище Реріха як *Лоло* — у китайській мові немає звука [r]. Але що спонукає нас спотворювати назву країни Шрі-Ланка (śrī laṅkā), вимовляючи її як [шриланка] (як довелося кілька разів почути від дикторів Українського радіо)? У санскриті прикметник śrī (“чудова, прекрасна”) є окремим словом і може вживатися як ім’я богині. Її звуть Шрі, а не Шри. Так само власними іменами можуть бути *адіті* (aditi “безмежність”), *джіва, сіта, шіва* тощо. Оскільки правило “дев’ятки” не розповсюджується на власні назви, то ці слова, вжиті як власні імена, “Правопис” не забороняє писати через *і*, а вжиті як загальні назви вимагає писати через *и*, що видається дивним.

Навіть безвідносно до санскриту обґрунтованість правила “дев’ятки” неодноразово піддавалася сумніву. Пропонувалося не застосовувати його до деяких мов, зокрема — до такої індоарійської мови, як ромська [Вакуленко 2009]. Що ж стосується практики, то в нещодавно запозичених словах “правило дев’ятки” нерідко порушується. Так, в “Українській радянській енциклопедії” зустрічається багато термінів, що пишуться з *і*, наприклад: *сівапітек, сіда, сінди, сірхакпха, сіті*.

Можливо, варто було б запровадити поняття “нове запозичення”. Хоча в “Правописі” нічого не сказано про вживання *ґ* у нових запозиченнях, однак у параграфі 54.7 читаємо: “Назви сайтів без

родового слова пишемо з малої букви *(твітер, ґуґл*)". У слові *ґуґл* двічі надруковано *ґ*. За аналогією, бажано так само вживати літеру *ґ* й у санскритських запозиченнях.

Взагалі, коли якоюсь мовою запозичується слово з іншої мови, то зазвичай воно вживається спочатку у формі, максимально близькій до оригіналу, але згодом може змінитися, набувши характерних рис тієї мови, якою воно запозичене. Наприклад, такі широковідомі слова, як *йога*, *йог* почали вживатися в українській мові доволі давно. Вони писалася з літерою *г* (у СРСР літера *ґ* взагалі була заборонена), і, мабуть, можна було б вважати, що вони "натуралізувалися" в нас саме в такій формі. Проте як визначити, "українізувалося" вже слово, чи ні? Очевидно, що рішення буде суб'єктивним. Тому санскритологам хочеться без зайвого мудрування завжди передавати санскритський звук [g] літерою *ґ*. Але ми, звісно, не можемо нікому заборонити писати слово *йога* з літерою *г*. Як сказано в передмові до нової редакції Українського правопису", "варіативність — це органічна частина правописного кодексу і тією чи тією мірою вона притаманна кожній мові на різних етапах її історичного розвитку. Відповідь на те, який з [орфографічних] варіантів залишиться в минулому, зможе дати тільки майбутнє".

Також у запропонованій Бурбою транскрипції ігнорується § 128 "Українського правопису", де сказано, що "в загальних назвах іншомовного походження букви на позначення приголосних звичайно не подвоюємо: аба́т, акумулятор, бароко". Нерідко буває, що подвоєння літери в іноземних мовах не відповідає вимові, але в санскриті пишеться саме так, як вимовляється, і подвоєння може мати смислорозрізнювальне значення: наприклад, коли пишеться buddha, то це Будда, а коли пишеться budha, то це назва планети Меркурій.

Ще транскрипція Бурби порушує нову редакцію українського правопису в написанні двох згаданих в ньому слів — *Брахма* (у пункті 7 параграфа 49) і *брахма́н* (у пункті 4 параграфу 121), — надрукованих з літерою *х*. Про друге слово в "Правописі" сказано, що так пишеться за традицією в окремих словах, запозичених з європейських та деяких східних мов. Нам не зрозуміло, чим *брагман* кращий (або гірший) за *агамкару* (ahaṃkāra), *агімсу* (ahiṃsā), *апаріґрагу* (aparigraha), *брагмачар'ю* (brahmacarya), *Бригаспаті* (bṛhaspati), *галасану* (halāsana), *Ганумана* (hanumān), *магатму* (mahātman) та купу інших запозичених із санскриту слів, у яких пишемо *г*, а не *х*.

Натомість ми вдячні авторам "Правопису" за те, що з нього вилучили слово *майя*, яке в попередньому "Правописі" фігурувало, разом зі словом *війя*, як пара винятків. Тепер ми можемо писати назву світової ілюзії згідно з фонетичним принципом, без зайвого [й]: *мая* (māyā).

Граматичний рід запозичень із санскриту

Нерідко при запозиченні намагаються зберегти той рід, який має іменник у санскриті. Робити це треба лише тоді, коли йдеться про когось чи щось, хто має стать або її йому (чи їй) приписують, і при цьому стать має принципове значення. Але якщо стать не має принципового значення, граматичний рід можна змінити. Наприклад, у Кіплінга пантера Багіра — самець, але

перекладачі вирішили, що оскільки слово *пантера* жіночого роду, то й ім'я Багіра зручніше вживати в жіночому роді. Коли автори "Підручної книжки атеїста"[5], повідомляючи про такі філософські категорії індуїзму, як *пракриті* (матерія) і *пуруша* (дух), написали "пурша пасивна й незмінна", вони, мабуть, теж думали, що рід тут не важливий. Але вони сильно схибили, бо первісне значення санскритського іменника чоловічого роду puruṣa — "чоловік", а prakṛti подається як жіноче начало. Зокрема, у коментарі Ґаудапади до 21-ї каріки Ішваракришни сказано: "Як унаслідок парування чоловіка й жінки народжується син, так завдяки поєднанню прадгани (тобто праматерії) з Пурушею з'являється світ" [The Sánkhya-káriká… 1837]. До речі така сама помилка, мабуть, сталася при перекладі єврейського слова жіночого роду *руах* словом чоловічого роду *дух*. В апокрифічному "Євангелії від Пилипа" (17) навіть пояснюється: "Дехто казав, що Марія зачала від Духа Святого. Вони помиляються. Вони не розуміють, що кажуть. Коли це було, щоб жінка зачала від жінки?"[6] У "Євангелії євреїв" Ісус каже: "Дух Святий — мати моя"[7]. Схоже, що в юдеохристиянському середовищі Трійця сприймалась як сім'я: Отець, Мати й Син. Той самий Кіплінг в одному зі своїх оповідань слушно називає християнську Трійцю "плутаною"[8].

Проте в більшості випадків граматичний рід санскритських запозичень дійсно визначається за їхньою так би мовити зовнішністю. Українські іменники чоловічого роду найчастіше мають нульове закінчення (*дуб, хутір, стіл*); жіночого роду закінчуються на *а* (*я*) або також не мають у своєму складі закінчення (*земля, зима, радість*); іменники середнього роду закінчуються на *о, е* або *я*: *вікно, сонце, листя*. Таким чином, зі словами *йога* або *дгарма*, що закінчуються на *а*, співвідноситься займенник *вона*, хоча санскритські іменники yoga та dharma мають чоловічий рід. *Джняна* ("знання") теж *вона* або *ця*, хоча санскритське jñāna середнього роду.

Санскритські слова, що закінчуються на [u] або [i], в українській мові мусять бути невідмінюваними, оскільки не підпадають під жодну з відмін нашої мови. В українській мові незмінювані іншомовні назви тварин мають чоловічий рід (австралійськ*ий кенгуру*, домашн*ій шимпанзе*, шотландськ*ий поні*), а назви неістот належать переважно до середнього роду: *бюро, журі, рагу, пенсне*. Тому доречно вживати, наприклад, слово *бгакті* як незмінюваний іменник середнього роду. Що стосується незмінюваних іменників, які є власними назвами, то вони зберігають рід загальних назв: *велик**е** Варанасі* (місто), *давн**є** Могенджо-Даро* (місто), *священн**а** Кавері* (річка), *Таміл-наду* (штат) *прийня**в** гостей*.

Зі статті [Бурба 2018] можна дізнатися про ще деякі дрібні особливості вживання запозичень із санскриту. Зокрема, при переносі не треба розривати диграфи: наприклад, назву "Магабгарата" не можна переносити "Магаб-гарата" (бо в санскриті *bh* — це одна фонема).

ПЕРЕХІД ВІД ТРАНСЛІТЕРАЦІЇ ЛАТИНИЦЕЮ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ТРАНСКРИПЦІЇ

(**транслітерація латинкою** | *українська транскрипція*)

ГОЛОСНІ

i після **ṣ**	**ṛ / ṝ**	**ḷ / ḹ**
и	*ри*	*ли*

a/ā, **ai**, **au e**, **i/ī**, **o**, **u/ū**

після **ɣ** (**ɣa/ɣā**, **ɣai**, **ɣau**, **ɣe**, **ɣi/ɣī**, **ɣo**, ɣ**u/ɣū**)	
на початку слова й після голосного	*я, яй, яу, є, ї, йо, ю*
після **d/ḍ**, **l**, **n/ñ/ṇ/ṅ**, **s**, **t/ṭ**	*ья, ьяй, ьяу, ьє, ьї, ьйо, ью*
з **ɣ**, що їм передує	*йя, йяй, йяу, йє, йї, ййо, йю*
після інших приголосних	*’я, ’яй, ’яу, ’є, ’ї, йо, ’ю*

після **ñ** або **ś**						
a / ā	**ai**	**au**	**e**	**i / ī**	**o**	**u / ū**
я	*яй*	*яу*	*є*	*і*	(нь)*о* (ш)*о*	*ю*

у решті випадків						
a / ā	**ai**	**au**	**e**	**i / ī**	**o**	**u / ū**
а	*ай*	*ау*	*е*	*і*	*о*	*у*

ПРИГОЛОСНІ

(**транслітерація латинкою,** приклад | *українська транскрипція*, приклад)

глухі		дзвінкі				
k kapila	**kh** khaga	**g** gaṇeśa	**gh** aghora	**ṅ** gaṅgā		**h** (окрім дифрафів gh, ch, kh, ph, th/ṭh) aham
к капіла	*кх* кхаґа	*ґ* Ґанешя	*г* агора	*н* Ґанґа		*г* агам
c citra	**ch** chāyā	**j** jaimini	**jh** jharā	**ñ**a/**ñ**ā, **ñ**u/**ñ**ū, **ñ**e, **ñ**i/**ñ**ī yajña **ñ** у решті випадків pañca	**ɣ**a/**ɣ**ā, **ɣ**u/**ɣ**ū, **ɣ**e, **ɣ**i/**ɣ**ī yama **ɣ** у решті випадків jɣoti	ś śukra
ч чітра	*чх* чхая	*дж* Джайміні	*джг* *джгара*	*ня, ню, нє, ні* яджня *нь* паньча	*я, ю, є, ї* яма *й* джйоті	*ш* шюкра

ṭ ṭīkā	**ṭh** ṭhakkura	**ḍ** aṇḍa	**ḍh** ḍhāmarā	**ṇ** prāṇa	**r** ārdra	**ṣ** uṣā
т тіка	*тх* тхаккура	*д* анда	*дг* дгамара	*н* прана	*р* ардра	*ш* уша
t revatī	**th** tithi	**d** dāyaka	**dh** dharma	**n** nalinī	**l** līlā	**s** sūrya
т реваті	*тх* тітхі	*д* даяка	*дг* дгарма	*н* наліні	*л* ліла	*с* сур’я
p pūrva	**ph** kapha	**b** balin	**bh** prabhā	**m** mūla	**v** viṣṇu	**ḥ** duḥkha
п пурва	*пх* капха	*б* балін	*бг* прабга	*м* мула	*в* Вішну	*х* духкха

Носовий **ṃ** передається як *м* там, де цей звук утворився з m перед p, ph, b, bh, m, v, h (наприклад: сампарая sāṃparāya, асамбадга asaṃbādha, самбгава saṃbhava, самватсара saṃvatsara, самгіта saṃhita) чи перед наступною частиною складного слова (наприклад: агамкара aham + kara=ahaṃkara; сваямґрага svayam + grāha=svayaṃgrāha), а також якщо є останньою літерою в слові (наприклад: аум auṃ). У решті випадків пишеться *н* (наприклад: сінга siṃha, ганса haṃsa, сансара saṃsāra).

Винятки: Парантапа (param + tapa = paraṃtapa), Дгананджая (dhanam + jaya=dhanaṃjaya), агімса (ahiṃsā), пумс (puṃs).

Література

Антологія літератур Сходу / Упорядкування, вступ. ст. та прим. А. Ковалівського. Харків, *1961*.

Ботвінкін Ю., Пономаренко А., Гріців О., Беверакі Д. **Українсько-гінді словник.** Київ, *2019*.

Бурба Д. В. Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові // Східний світ, *2018*, № 1.

Бурба Д. В. Практична українська транскрипція власних назв та термінів мови гінді: відмінності від транскрипції санскриту // Східний світ, *2020*, № 2.

Вакуленко М. О. Правило “дев’ятки” в контексті слов’янських і неслов’янських паралелей української мови // **Мовознавство,** *2009*, № 10.

Голоси стародавньої Індії. Антологія давньоіндійської літератури / Упорядкування, переклад із санскриту і примітки Павла Ріттера. Передмова Ігоря Серебрякова. Стаття “Давня Індія та її література” Олександра Білецького. Київ, *1982*.

Дудка О. О., Шевелєва Л. А. **Українська мова. Довідник.** Харків, *2010*.

Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. **Історія української мови: Фонетика.** Київ, *1979*.

Калідаса. Шякунтала / Переклад з передмовою й примітками Гната Хоткевича // **Антологія літератур Сходу.** Харків, *1961*.

Кочерган М. П. **Вступ до мовознавства. Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів.** Київ, *2001*.

Наливайко С. І. **Міфи давньої Індії.** Київ, *1992*.

Наливайко С. І. **Навчальний посібник з мови хінді.** Київ, *1997*.

Панчатантра: П’ять кошиків житейської мудрості. Шукасаптаті: Сімдесят оповідок папуги / Перекл. із санскриту Ігоря Серебрякова і Тамари Іваненко. Київ, *1988*.

Перебийніс В. С. **Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови.** Київ, *1970*.

Пономарів О. Д. **Фонеми *г* та *ґ*. Словник і коментар.** Київ, *1997*.

Риттер П. Шякти. Шякунтала. Шянкара // **Энциклопедический словарь Гранат.** Москва, *1929*.

Ріттер П. Г. **Санскрит (граматика)** / Переклад, редакція, примітки й переднє слово Д. В. Бурби. Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, *2022*.

Ріттер П. Г. Що таке санскрит? / Переклад з російської, вступна стаття та примітки Д. В. Бурби. Східний світ *2022*, № 4.

Самійленко В. **Чужомовні слова в українській мові.** Київ, *1918*.

Словник іншомовних слів. Київ, *1977*.

Українка Леся. Стародавня історія східних народів: Історія індусів // Повне академічне зібрання творів у 14 томах. Том 10 / Коментар: Олена Огнєва, Віталій Приймаченко, Олена Романова, Дмитро Бурба, Антоніна Радько. Луцьк, *2021*.

Українська радянська енциклопедія [в 12 т.]. Т. 10. Київ, *1983*.

Український правопис. Київ, *2019*.

Франко І. **Зібрання творів у п'ятдесяти томах.** Т. 38. Київ, *1983*.

Agnihotri Rama Kant. **Hindi: An Essential Grammar.** New York, *2007*.

Allen W. S. **Phonetics in Ancient India.** Oxford, *1953*.

Apte Vaman Shivram. **The Student's Sanskrit-English Dictionary.** Delhi, *1970*.

Bopp Franz. **Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Send, Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Litauischen, Altslavischen, Gotischen und Deutschen.** Berlin, *1833*.

Bühler Georg. **Leitfaden für den elementarcursus des sanskrit. Mit Übungsstücken und Zwei Glossaren**. Wien, *1883*.

Coulson Michael. **Sanskrit, An Introduction to the Classical Language.** London, *1976*.

Dhore M. L., Dhore R. M., Rathod P. H. Transliteration by Orthography or Phonology for Hindi and Marathi to English: Case Study // **International Journal on Natural Language Computing.** Vol. 2, *2013*. No. 5.

Kachru Yamuna. **Hindi.** Philadelphia, *2006*.

McGregor R. S. **Outline of Hindi grammar: With exercises.** 3 Ed. Oxford, *1995*.

Ellis Alexander J. **On early English pronunciation.** Part IV. London, *1874*.

Macdonell Arthur A. **A Sanskrit Grammar for Students**. Third edition. Oxford, *1927*.

Monier-Williams M. **A Sanskrit-English dictionary: Etymologically and philologically arranged with special reference to Cognate indo-european languages.** Oxford, *1899*.

Muller F. Max. **A Sanskrit Grammar for Beginners**. New and abridged edition accented and transliterated throughout with a chapter on syntax and an appendix on classical metres. London, *1886*.

Ohala Manjari. **Aspects of Hindi Phonology.** New Delhi, *1983*.

Ohala Manjari. Hindi // **Handbook of the International Phonetic Association: a Guide to the Use of the International Phonetic Alphabet.** Cambridge, *1999*.

Pandey Pramod. Phonology — orthography interface in Devanāgarī for Hindi // **Written Language & Literacy.** Vol. 10, Issue 2. *2007*.

The Sánkhya-káriká or Memorial Verses on the Sánkhya Philosophy, by *Íswara Krishna* / Translated from Sanskrit by Henri Thomas Colebrooke. Also The **Bháshya** or Commentary of *Gaudapáda* / Translated and illustrated by an original comment by Horace Hayman Wilson. Oxford, *1837*.

Whitney William Dwight. **A Sanskrit grammar including both the classical language, and the older dialects, of Veda and Brahmana.** Leipzig, *1879*.

---

[1] На відміну від російського [крішна]. Білоруською мовою давно пишуть саме “Крышна”.

[2] Можливо, такий психологічний стан посилюється тією обставиною, що в українській мові подвоєнням приголосних позначається подовження приголосного звука, а тут ми маємо дві майже однакові літери, яким відповідають зовсім різні звуки.

[3] Зализняк А. А. О языке Древней Индии. Москва, 2011. URL: https://elementy.ru/nauchno-populyarnaya_biblioteka/431350/O_yazyke_drevney_Indii (дата звернення: 6.07.2025).

[4] Дымшиц З. М., Ульциферов О. Г., Горюнов В. И. Учебник языка хинди. Ч. 1. Издание 2-е, исправленное. Москва, 1980.

[5] Настольная книга атеиста / Под общей редакцией С. Д. Сказкина. 7-е изд., испр. и доп. Москва, 1983.

[6] The Gospel of Philip. Translated from the Coptic text, with an Introduction and Commentary by Wilson B. D. London, 1962.

[7] Gospel of the Hebrews // Ron Cameron. Non-Canonical Gospel Texts. Philadelphia, 1982.

[8] Lispeth // Rudyard Kipling. Plain Tales from the Hills. Kalkutta, 1888.